

N.V.SEYİDOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: nigar-seidova@mail.ru

: <https://orcid.org/0009-0001-4413-2270>

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

10.62021/0026-0028.2025.4.157

NİTQ AKTLARINDA SÖZ MƏNASININ DƏYİŞKƏNLIYI: PRAQMATİK TƏHLİL

Xülasə. Təbii dildə söz mənaları sabit deyil; əksinə kontekstdən və istifadədən asılı olaraq, əhəmiyyətli dərəcədə çevikliyə malikdir. Bu məqalə nitq aktları vasitəsilə sözlərin mənalarının necə dəyişə biləcəyini və ya genişlənmə biləcəyini təhlil edir. Praqmatikaya və nitq aktı nəzəriyyəsinə əsaslanaraq sözün lüğəvi (lokusioner) mənası ilə ünsiyyətdə ifadə olunan (illokusioner) niyyət arasındakı fərq araşdırılır. Beləliklə, danışanın sözlə "etdiyi" hərəkətin çox vaxt sözün lüğəvi tərifini aşdığı göstərilir [9]. Əsas nəzəri perspektivlər – C.Ostinin nitq aktları (performativ) konsepsiyasından P.Qraysın implikaturasına və leksik praqmatika üzrə müasir yanaşmalara qədər – semantik çevikliyi anlamaq üçün çərçivə yaratmaq məqsədilə nəzərdən keçirilir. Daha sonra semantik çevikliyin kontekst daxilində necə baş verdiyi təhlil edilir; bura çoxmənalılıq hallarında mənanın seçilməsi, praqmatik zənginləşdirmə və konversasiya zamanı mənanın modulyasiyası kimi mövzular daxildir. Həmin prinsiplər bu misallarda aydın görünür: Dolayı xahiş forması olaraq "Duzu ötürə bilərsiniz?" sualı səthi qrammatik quruluşuna rəğmən, müəyyən ünsiyyət şəraitində bir hərəkət tələbini ifadə edir [3]; yaxud "universitet" kimi bir söz, situativ biliyə əsaslanaraq, fərqli kontekstlərdə həm qurumu, həm də binanı ifadə edə bilər (10). Nəticə etibarilə, dil mənasının adekvat nəzəri izahı praqmatik konteksti nəzərə almalı olduğu və lüğəvi mənanın dil istifadəçiləri tərəfindən dinamik şəkildə qurulduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Söz mənasının bu çevikliyi dilin qüsuru deyil, əksinə ünsiyyətə incəlik, yaradıcılıq və səmərəlilik qazandıran mühüm xüsusiyyətdir.

Açar sözlər: Nitq aktı nəzəriyyəsi, praqmatika, semantik çeviklik, kontekstual mənalandırma, illokusioner məna, polisemiya

Giriş

Sözlərin mənası nə dərəcədə sabitdir? Ənənəvi semantik nəzəriyyələrdə, adətən, güman olunur ki, sözlərin mənaları sabitdir və lüğətlərdəki təriflərlə müəyyən olunur. Halbuki praktiki-kada dil istifadəçiləri söz mənalarını vəziyyətin tələblərinə uyğun olaraq tez-tez dəyişdirir və ya genişləndirir. Söz mənasının dəyişkənliyi dedikdə o hal başa düşülür ki, eyni söz və ya ifadə müxtəlif istifadələrində fərqli məna verə bilər [10]. Bu cür dəyişkənlik xüsusilə nitq aktları sferasında gözə çarpır, yəni nəyisə demək həm də müəyyən bir hərəkəti icra etməkdir (məsələn, vəd vermək, xəbərdarlıq etmək, xahiş etmək və s.). Danışanın niyyəti, dinləyicinin nəticə çıxarma bacarığı və situativ kontekst kimi praqmatik amillər ifadələrin lüğəvi məzmunundan kənardə necə anlaşıldığını müəyyən edir.

Söz mənasının dəyişkənliyi XIX əsr dilçilik araşdırmalarında diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsələn, Herman Paul sözün *usuelle Bedeutung* (adi, ümumi mənası) ilə *okkasionelle Bedeutung* (şəraitə məxsus, konkret haldakı mənası) arasında fərq qoyaraq, mənanın konkret nitq vəziyyətində dəyişə biləcəyini vurğulamışdı [11]. Sonralar Vinqenşteyn kimi dil filosofları "sözün mənası, onun dildə istifadəsidir" tezisini irəli sürərək mənanın istifadə ilə müəyyənləşdiyini bildirmişdi. Müasir praqmatika və semantika bu xətti davam etdirir, kontekstə həssaslıq və dil daşıyıcısının niyyətlərinin mənaya təsirini tədqiq edir [11]. Hətta leksik praqmatika adlanan yeni bir alt sahə də formalaşmışdır; bu sahə lüğəvi semantika ilə praqmatik nəticə çıxarma proseslərinin qarşılıqlı təsirini sistemli şəkildə öyrənir.

Bu məqalənin məqsədi nitq aktlarında söz mənasının necə və nə üçün çevik (dəyişkən) olduğunu pragmatik baxımdan hərtərəfli təhlil etməkdir. İlk olaraq, nitq aktı nəzəriyyəsinə və pragmatikanın əsas konsepsiyalarına əsaslanaraq nəzəri çərçivəni təqdim edəcəyik. Daha sonra semantik çevikliyin konkret təhlilinə keçərək, kontekstin mənanı necə formalaşdırdığını nümayiş etdirəcəyik. Ardınca gündəlik ünsiyyətdən tutmuş rəsmi nitq situasiyalarına qədər nümunələr vasitəsilə mənanın dəyişməsi hadisələrini göstərəcəyik. Sübut olunacaq ki, nitq aktlarında söz mənasını anlamaq üçün statik təriflərin sərhədlərindən kənara çıxmaq, dilin kontekstlə dinamik əlaqəsini nəzərə almaq zəruridir. Yekunda, söz mənasının dəyişkənliyini qəbul etmək həm dilçilik, həm fəlsəfə, həm də ünsiyyət araşdırmaları üçün önəmlidir; bu, dilin adaptiv bir vasitə olduğunu, pragmatik kontekstin isə mənanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu üzə çıxarır.

Elmi ədəbiyyatın şərhı

Nitq aktı nəzəriyyəsi və mənə: Nitq aktı nəzəriyyəsi (Speech Act Theory) – C.L.Ostin və C.Sörl tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. C.Ostin (1962) *performativ utterance* (icraedici ifadə) anlayışını irəli sürərək, bəzi ifadələri deməyin elə həmin anda müəyyən bir hərəkəti icra etmək anlamına gəldiyini göstərmişdir. Onun klassik nümunəsinə görə, toy mərasimində “Bəli” (“I do”) demək evliliyi təsvir etmir, bilavasitə *gerçəkləşdirir* [2]. O izah edir ki, nikah mərasimində “Bəli” deyərək “əslində biz bu sözləri deməklə nə isə edirik – yəni evlənik, sadəcə evləndiyimizi bildirmirik” [2]. Bundan çıxış edərək, C.Ostin **lokutiv akt** (müəyyən sözləri müəyyən mənada söyləmək hərəkəti) ilə **illokutiv akt** (nəyisə söyləməklə həyata keçirilən hərəkət, məsələn, vəd vermək, əmr etmək, təbrik etmək və s.) və **perlokutiv akt** (söylənənin yaratdığı nəticə, təsir) arasında fərq qoymuşdur. “C.Ostinin bu sxemdəki əsas yeniliyi illokusiya anlayışıdır, çünki lokusiya həmişə semantikanın, perlokusiya isə ritorikanın tədqiqat obyektı olmuşdur” [1]. Burada əsas məqam ondan ibarətdir ki, sözlərin konvensional mənası (lokutiv mənə) çox vaxt nitq aktının qüvvəsini (illokutiv niyyəti) tam müəyyənləşdirmir [11]. Başqa sözlə, *deyilən* ilə *edilən* tam üst-üstə düşməyə bilər.

Bir qədər sonra C.Sörl nitq aktı nəzəriyyəsini daha da sistemləşdirərək nitq aktlarının kateqoriyalarını müəyyənləşdirmiş (məsələn, xəbərverici aktlar, göstərişverici aktlar, öhdəlik aktları, emosiya ifadə edən aktlar, elanverici aktlar) və danışanların sözlərin lüğəvi məzmunundan kənara çıxan mənalara necə çatdığını araşdırmışdır. C.Sörlə görə, ünsiyyətin ən sadə halları danışanın cümlənin lüğəvi mənası ilə tam üst-üstə düşən niyyəti ifadə etdiyi hallardır [8]. Lakin “məlum olduğu kimi, mənalandırmanın bütün halları bu qədər sadə deyil” [8]. Bir çox ifadələrdə danışanın *nəzərdə tutduğu mənə* ilə cümlənin lüğəvi mənası müxtəlif istiqamətlərdə fərqlənir. Məsələn, danışan “*Mən istəyirəm ki, bunu edəsiniz*” deyə bilər və bu sözləri təkcə arzusunu bildirmək üçün deyil, əsasən bir xahiş kimi nəzərdə tuta bilər. Burada cümlə zahirən bir bəyanatdır (istək ifadə edir), lakin əslində bir rica (hərəkət etməyə çağırış) funksiyasındadır. C.Sörl (1979) bu kimi halları **dolayı nitq aktı** adlandırır; yəni bir nitq aktı birbaşa icra edilən digər nitq aktı vasitəsilə *dolayı yolla* həyata keçirilir [8]. Dinləyici nəzərdə tutulan niyyəti (xahişi) kontekst və ortaqlıq biliyə əsasən çıxarmalıdır, çünki təkcə lüğəvi mənadan danışanın əsl məqsədini anlamaq mümkün deyil.

Praqlmatika və Kontekst: Praqlmatika, yəni dilin kontekstdə istifadəsinin öyrənilməsi – mənanın dəyişkənliyi məsələsinə daha geniş prizmadan baxır. Semantika sözlərin və cümlələrin kontekstdən asılı olmayan, kodlaşdırılmış mənasını incələdiyi halda, praqlmatika mənanın danışq vəziyyətlərində necə qurulduğunu araşdırır; burada danışanın niyyəti, danışanlarla dinləyici arasındakı münasibət, dünya haqqında əvvəlcədən məlum olan biliklər və s. kimi faktorlar nəzərə alınır [12]. Praqlmatikanın əsas müddəalarından biri odur ki, lingvistik ifadənin mənası çox vaxt danışanın ötürmək istədiyi mesajı tam olaraq demir, yəni dil vasitəsilə ifadə olunan məlumat tez-tez *natamam* olur və dinləyicilər “sətiraltı” mənalara anlamaq üçün kontekstdən istifadə etməlidir. H.P.Qraysın danışq məntiqi nəzəriyyəsi danışanların çox vaxt dediklərindən daha çoxunu nəzərdə tutduğunu göstərdi. Onun **implikatura** konsepsiyasına

görə, dinləyicilər situativ fərziyyələrə və əməkdaşlıq prinsipinə (uyğunluq, miqdar, keyfiyyət və üslub məksimlərinə) əsaslanaraq əlavə mənalara çıxarırlar. Məsələn, A soruşur: “Kamran saat 11-də ac olacaqmı?” B cavab verir: “Kamran səhər yeməyi yeyib”. B, zahirən sualı bir-mənalı “bəli/xeyr” cavabı ilə qarşılamır, lakin A anlama bilir ki, bu cavab *eyni zamanda* Kamranın 11-ə qədər tox olacağı mesajını verir (yəni *o, bu gün səhər yeməyi yediyinə görə, 11-də ac olmayacaq*). B sözün həqiqi lüğəvi mənasına görə yalnız “Kamran səhər yeməyi yeyib” faktını söyləyib; lakin pragmatik kontekstdə bu cümlənin kommunikasiyalı mənası ondan daha genişdir; dinləyici başa düşür ki, Kamran indi toxdur və bu, verilən sualın dolayısı yolla cavabıdır [4]. Bu nümunə göstərir ki, sözlərin lüğəvi mənası dəyişməz qalsa da, *ötürülən məna* kontekst və danışanın niyyətinə dair mülahizələrlə zənginləşir.

Mənanı şərtləndirən kontekst asılılığı daha sadə indeksikal və ya demonstrativ terminlərdə də (məsələn, “mən”, “burada”, “indi”) özünü göstərir; belə ki, onların istinadı kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Amma bunlarla yanaşı, bir çox adi sözlər geniş mənalandırma potensialına malikdir və bu potensial istifadədə dəqiqləşdirilir və ya uyğunlaşdırılır. Müasir semantik nəzəriyyələr bunu natamamlıq (underdeterminacy) və kontekstualizm kimi anlayışlarla ifadə edir. Məsələn, Ladlonun 2014-cü ildə irəli sürdüyü *dinamik lüğət (dynamic lexicon)* fərziyyəsinə görə, söz mənalara mahiyyətə tam müəyyən olmuş deyil, əksinə hər bir söhbətdə iştirakçılar tərəfindən dinamik şəkildə dəqiqləşdirilir [5]. Gündəlik dialoqda danışanlar sözlərin mənalarını daimi olaraq kontekstə uyğunlaşdırır, dəqiqləşdirir və ortaq anlaşılmaya əsasən yenidən formalaşdırır. Bu, sözün ‘mənası’ dediyimiz anlayışın çox vaxt kontekstdən asılı olaraq müvəqqəti şəkildə formalaşan bir məhsul olduğunu – yəni semantik məzmun ilə pragmatik nəticə çıxarma arasında yaranan kəsişmə nöqtəsini – göstərir.

Leksik Pragmatika: Söz səviyyəsindəki semantika ilə kontekst arasındakı qarşılıqlı təsir tədqiqatın mərkəzinə keçdikcə leksik pragmatika sahəsi formalaşmışdır [6]. Leksik pragmatika dinləyicilərin sözün kodlaşdırılmış lüğəvi mənası ilə verilmiş nitq kontekstində nəzərdə tutulan konkret məna arasındakı fərqi necə aradan qaldırdığını öyrənir. Bu proseslərə *mənanın modulyasiyası* (sözün məzmununun tənzimlənməsi) və *ad hoc konsept* yaradılması daxildir. Relevans nəzəriyyəsinə görə, dinləyicilər ünsiyyətin effektivliyini artırmaq üçün söz mənalarını kontekstə uyğun olaraq şüuraltı şəkildə təkmilləşdirib dəqiqləşdirirlər. Məsələn, kimsə günorta ‘Mən acından ölürəm!’ deyər qışqırıqda, biz *acından ölmək* ifadəsini kontekstdən asılı olaraq ‘çox acmaq’ mənasında başa düşürük, sözün məhz bioloji ölüm anlamını nəzərdə tutmur – bu isə sözün ilkin mənasının pragmatik şəkildə genişləndirilməsidir. Bunun əksinə olaraq, “*bankomat kartımı uddu*” deyildikdə “*udmaq*” sözünü məcazi, məhdudlaşdırılmış mənada (yəni kartı içərisinə çəkdi və qaytarmadı) başa düşürük. Bu kimi anlıq tənzimləmələr insanın semantik interpretasiya baxımından nə qədər çevik olduğunun göstəricisidir.

Başqa bir təsirli yanaşma Ceyms Pustecovskinin 1995-ci ildə irəli sürdüyü Törədici lüğət nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə göstərir ki, sözlər mahiyyət etibarilə çoxsəviyyəli məlumat daşıyır (məsələn, bir obyektin məqsədi, tərkibi, tipik fəaliyyəti və s.), cümlədəki digər sözlərlə birləşərkən həmin zəngin leksik məlumat əsasında konkret mənalar törənir [7]. Məsələn, törədici lüğət anlayışında *qualia struktur* adlanan məfhum insanların obyektləri və əlaqələri dünyada necə anladığını göstərən və sözün davranışını izah etməyə yardım edən dörd aspekti müəyyən edir: *konstituentlik* (obyektin hissələri hansıdır), *formal* (obyektin əsas ontoloji kateqoriyası nədir), *telik* (obyektin məqsədi, funksiyası) və *agentiv* (obyektin yaranmasında rol oynayan faktorlar) [11]. Məsələn, “*sendviç*” sözünün telik (məqsəd) xüsusiyyəti – yeyilmək üçündür – kimi qeyd olunur. Bu cür informasiya sayəsində GL nəzəriyyəsi mənalara sistemli dəyişməsinə izah edə bilər. Digər bir misala “*Mələk kitabı bitirdi*” baxaq. Burada “bitirmək” feilinin birbaşa mənası bir işi yekunlaşdırmaqdır, lakin *kitabı bitirmək* zahirən qeyri-dəqiqlik yaradır: *Mələk kitabı oxumağımı bitirdi, yoxsa yazmağımı bitirdi?* Bizim dünya biliyimiz burada köməyə gəlir. Mələyin statusuna (oxucu, yoxsa müəllif olması) dair kontekstual bilgi əsasında qərar veririk: əgər o, kitab oxuyan şəxsdirsə, “*kitabı bitirmək*” ifadəsini “*kitabı oxu-*

yub qurtardı” kimi başa düşürük; əgər o, yazıçıdırsa, “*kitabı bitirdi*” “*kitabı yazıb tamamladı*” deməkdir. C.Pustecovskinin nəzəriyyəsinə görə, lüğəvimizdəki *qualia* informasiyası bu cür seçimləri mümkün edir. Həqiqətən də “Mələk sendviçi bitirdi” cümləsinə standart yozum “*Mələk sendviçi yeməyi bitirdi*” kimi olur, çünki “*bitirmək*” feilinin tələb etdiyi obyekt normalda bir prosesdir, “*sendviç*” sözünün telik məzmunu isə *yeyilmək prosesini* ehtiva edir; nəticədə dinləyici kontekstə əsasən bunu *yeməyi bitirmə* kimi anlayır [7]. Bu misal bir sözün mənasının kontekstə necə uyğunlaşa bildiyini nümayiş etdirir. Beləliklə, GL nəzəriyyəsi kimi yanaşmalar göstərir ki, sözlər özləri ilə sadəcə bir məna deyil, bir növ “məzmun generatoru” gətirir; cümlədəki digər üsurlər və dünya haqqında biliyimiz həmin generativ potensialdan spesifik bir nəticə çıxarır. Bu da izah edir ki, söz mənaları kontekstə uyğun şəkildə dəyişə bilər, amma bu dəyişkənlik xaos deyil; əksinə, lingvistik və məntiqi mexanizmlərlə məhdudlaşdırılır, dinləyicilər isə bunları sanki avtomatik olaraq dərk edirlər.

Nəzəri əsaslar söz mənasının dəyişməz olduğunu bizə göstərir. Onun sabit bir obyekt kimi yox, bir çox amillərin qarşılıqlı təsirinin məhsulu kimi anlaşılmalıdır. Mənalar lüğəvi məzmunu, nitq aktının xüsusiyyətlərinə və pragmatik kontekstə əsaslanaraq formalaşır. Bu çərçivəyə əsaslanaraq, semantik çevikliyin praktiki olaraq necə baş verdiyini daha dərinləndirən təhlil edəcəyik.

Kontekstdə semantik çeviklik

Söz mənalarının semantik çevikliyi müxtəlif formalarda üzə çıxır. Bu çevikliyi iki aspektdə təhlil etmək olar: (1) *Məzmun çevikliyi*, yəni sözün referensial və ya təsviri mənasının kontekstdən asılı olaraq dəyişməsi; (2) *Funksiya (nitq aktı qüvvəsi) çevikliyi*, yəni eyni sözlərin fərqli şəraitlərdə fərqli nitq aktlarını yerinə yetirməsi. Hər iki aspekt dilin praktikada necə işlədiyini başa düşmək üçün vacibdir.

1. Məzmunun kontekstual modulyasiyası. Bir çox söz semantik baxımdan *natamam-dı*, yəni ümumi, əsas bir mənaya malikdir, lakin dəqiq şərh üçün mütləq kontekstdən asılıdır. Bu xüsusilə polisemiya hallarında aydın görünür: bir söz bir-birinə yaxın bir neçə mənaya sahib ola bilər. Məsələn, “*universitet*” sözü həm təhsil müəssisəsini, həm də onun yerləşdiyi kampusu ifadə edə bilər. “*Universitet təhsil haqqını artırır*” cümləsində *universitet* sözü qurum (idarəetmə) mənasındadır, halbuki “*Yayda universitet sakit olur*” dedikdə kampus (yer olaraq universitet binası) nəzərdə tutulur. Cümlənin quruluşu və dünya haqqında məlumata əsasən, dinləyici uyğun gələn mənayı seçir. Diqqətçəkəndir ki, danışanlar çox zaman bu cür çoxmənalılığı hiss etmirlər, çünki kontekst mənayı problemsiz ayırır. Eynilə, ingilis dilində “*bank*” sözü həm maliyyə qurumunu, həm də çayın sahilini bildirə bilər, lakin “*I put my money to the bank*” ilə “*I am sitting at the bank*” cümlələrində həm qrammatik, həm situativ kontekst hədəf mənayı tam dəqiqliklə aşkar edir.

Polisemiyadan əlavə, tək bir lüğəvi anlama sahib kimi görünən sözlər belə geniş tətbiq sahəsinə malik ola bilər. Məsələn, “*çətin*” və ya “*soyuq*” kimi sifətlər nəyə aid olduqlarından asılı olaraq müxtəlif dərəcədə mənalandırılır (məsələn, “*çətin imtahan*” vs. “*çətin metal*” vs. “*çətin həyat*”, yaxud “*soyuq hava*” vs. “*soyuq insan*” – hər birində söz fərqli çalarlar daşıyır). İsimlər də metaforik genişlənmə ilə qeyri-adi obyektləri ifadə edə bilər (“*Günəş bir qızıl ləyənlə bənəyir*”, “*O, iclasda tank kimi davrandı*” – məsələn, “*tank*” burada söhbəti “*əziz*”, yəni sərt davranır deməkdir) və ya metonimik keçidlə işləyə bilər. Bu hallarda sözün lüğəvi mənası kontekstual işarələrlə və ortaq dil vərdisləri ilə genişlənir və ya dəyişir. Dinləyicilər heç bir xüsusi işarə olmadan bu cür mənaları anlayırlar; bu, onların kontekstual ipuçlarına (contextual clues) və mədəni biliyə əsaslanaraq nəticə çıxarma qabiliyyətindən qaynaqlanır. Danışan xüsusi olaraq deməsə də, dinləyici söhbətin məğzində uyğun olaraq sözün yeni məqsəddə uyğun şərhini qurur.

Diqqətəlayiq haldır ki, belə məna sürüşkənliyi nümunələrinin bir çoxu dilimizdə artıq konvensionallaşmışdır. Məsələn, müəyyən bir məkanı bir qurumu ifadə etmək üçün işlətmək (məsələn, icra hakimiyyəti orqanı üçün “*Ağ Ev*” və ya “*Kreml*” ifadələrinin işlədilməsi) yaxşı

formalaşmış metonimik bir nümunədir". Eyni qayda ilə, restoran mühitində "3 nömrəli masadakı balıq buterbrodu pulunu ödəmədən getdi" deyildikdə "balıq buterbrod" ifadəsi o buterbrodu sifariş edən müştəri mənasında başa düşülür, ofisiantlar arasında bu cür ifadə tərzini bir növ konvensiyaya çevrilmişdir. "Balıq buterbrod" semantik cəhətdən yalnız yemək olsa da, pragmatik kontekstdə çevik şəkildə həmin yeməyi sifariş etmiş şəxsə aid edilə bilər. Bu ünsiyyət tərzinin uğuru, təbii ki, dinləyicinin (burada restoran personalının) nəzərdə tutulan referentliyi tanımasından asılıdır; adətən də, kontekst (məsələn, verilən masanın sifarişi, hesabı) ən məntiqli şərh seçməyə imkan verir. Bu misallar göstərir ki, sözün sərhədləri müəyyən mənada genişləndirilə bilər və bağlı anlayışları da ehtiva etsin; bunlar ümumiyyətlə anlaşılmazlıq yaratmır, çünki kontekst bunu mümkün edir.

2. Pragmatik zənginləşdirmə və natamam məna: Sözlər çox vaxt danışanın nəzərdə tutduğu mənanı tam ifadə etmir və dinləyicidən onu *tamamlamaq* və ya *dəyişdirmək* tələb olunur. Bu natamamlıq, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dilin qüsuru deyil, əksinə, onun kommunikativ səmərəliliyinə xidmət edən bir xüsusiyyətdir. Danışanlar artıq məlum olan şeyləri yenidən təkrar-təkrar deməkdənsə, tez-tez sözləri *eyhamlı* şəkildə işlətməklə qısa yolla gedirlər, dinləyicinin bunu başa düşəcəyinə güvənirlər. Bu pragmatik zənginləşdirmənin tipik nümunəsini bir söz üzərində görək. Məsələn, bir müəllim həmkarı haqqında "O, *istedadlıdır, amma cavandır*" deyir. Burada "cavan" sözü lüğəvi mənada sadəcə yaşca gənc deməkdir. Lakin kontekstdə bu, örtülü şəkildə bir eyham verir: *cavanlıq təcrübəsizliyi ehtiva edir*, yəni müəllim demək istəyir ki, həmin şəxs hərçənd bacarıqlıdır, lakin gənc olduğuna görə təcrübəsi azdır (buna görə tam etimad göstərmək tezdir və s.). "Cavan" sözünün mənası bu cümlədə sanki "təcrübəsiz" mənasını daşıyır, lakin bu, birbaşa lüğəvi mənada yoxdur, dinləyici bunu danışanın bu informasiyanı niyə vurğuladığını düşünərək kontekstdən çıxarır. Bu, pragmatik zənginləşdirmənin bir nümunəsidir; yəni dinləyici deyilənləri daha mənalı etmək üçün əlavə (üstüörtülü) mənalar deyir. Bu cür nəticə çıxarma ortaqlar mədəni biliklərə əsaslanır: hamıya məlumdur ki, gənclik çox vaxt təcrübəsizliklə assosiasiya olunur. Danışan bunu açıq deməsə də, dinləyici bu biliyə əsaslanıb danışığın məqsədini anlayır.

Bənzər şəkildə, bəzən ifadənin *zəhəri məzmunu* belə kontekstlə tamamlanır, bu, relevans nəzəriyyəsində eksplikatur adlanır. Məsələn, "Yağış yağır" deyən birinin sözləri zahirən natamam görünə bilər, harada yağır? Amma əgər bu sözlər bir söhbət əsnasında və ya tanış bir mühitdə deyilibsə, dinləyici avtomatik olaraq həmin yerə aid olduğunu bilir (əgər danışan və dinləyici eyni məkandadırsa, məkan bəllidir). Kimsə "Mən artıq səhər yeməyi yemişəm" sözünü "Acısanmı?" sualına cavab olaraq deyirsə, hamı başa düşür ki, "Bu gün səhər yeməyi yemişəm" demək istəyir, əlbəttə ki, "həyatım boyu ən azı bir dəfə səhər yeməyi yemişəm" kimi absurd ümumi bir anlam çıxarılmır. Yəni kontekst hansı səhər yeməyindən söhbət getdiyini aydınlaşdırır. Bu misallar göstərir ki, zahirən tam görünən ifadələrin belə tam anlaşılan olması üçün kontekst lazımdır. Sözlərin mənası bir növ *çevik bir çərçivə* kimidir və kontekst onu konkretləşdirir.

3. Güc və məzmunun müstəqilliyi: İllokusioner güc sahəsindəki çeviklik də eyni dərəcədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər hansı bir proposisional məzmun müxtəlif pragmatik məqsədlərə yönəldilə bilər. Nitq aktı nəzəriyyəçilərinin vurğuladığı "güc-məzmun" fərqi onu göstərir ki, sözlər dəyişməz qala bilər, lakin onların icra etdiyi funksiyalar dəyişir.

Məsələn, "Sən hesabatı bazar ertəsinə qədər təqdim edəcəksən" ifadəsini götürək. Əgər sadəcə bir proqnoz kimi deyilsə, bu, gələcək haqqında adi bir bəyanatdır. Əgər rəhbər tərəfindən əmr kimi deyilsə, bu, göstəriş funksiyası daşıyır. Əgər yalvarış və ya xahiş tonunda deyilsə ("...elə etməzsən ki?" mənasında), bu dəfə istək və ya təşviq kimi anlaşılar. Burada məzmun – hesabatın təqdim edilməsi – eyni qalır, lakin güc – yəni bəyanat, əmr və ya xahiş – intonasiya, kontekst və danışanın sosial mövqeyinə görə dəyişir. Dinləyicilər bu gücü kontekstual işarələrdən anlayırlar: rəhbərin statusu, səs tonu, nəzakət markerlərinin olub-olmaması və s.

Praqmatik baxımdan illokutiv güc, həqiqət-şərtli məzmunundan ayrıca bir məna komponentidir. Green (2017) bunu belə ifadə edir: “məzmun sabit qala bilər, lakin güc dəyişir”. Əksinə, hansısa nitq aktının bir “vəd” olduğunu bilmək bizə konkret olaraq nə vəd edildiyini göstərmir – yəni güc məzmununu müəyyənləşdirmir.

Bu çeviklik dolayı nitq aktlarının əsasını təşkil edir. Məsələn, “Duzu uzada bilərsənmi?” sualının qrammatik forması qabiliyyət haqqında sorğu kimi görünür, amma adi nahar kontekstində bu, həqiqi bir bacarıq sualı kimi yox, nəzakətli xahiş kimi başa düşülür. Burada sözlərin özləri dəyişmir; onları yeni bir gücə çevirən məhz kontekst və ortaq danışığ konvensiyalarıdır. İngilis dili danışanları yaxşı bilirlər ki, “Can you...?” (bacarırsanmi?) formasındakı suallar çox vaxt istək ifadə etmək üçün işlənən konvensional, idiomatik bir quruluşdur.

Beləliklə, ifadənin illokutiv mənası (düzü uzatmaq xahişi) onun lokutiv mənasından (bacarıq haqqında sual) fərqlənir. Əsl çeviklik də məhz nitq aktının hansı funksiyanı icra etdiyini bizim necə şərh etməyimizdə ortaya çıxır.

4. Dialogda mənanın razılaşdırılması: Real söhbətlərdə semantik çeviklik çox zaman qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində baş verir. “Danışanlar bəzən dinləyicinin mənanı dəqiqləşdirməsi üçün qəsdən qeyri-müəyyən və ya çevik ifadələrdən istifadə edə bilirlər”. “*Və sairə*”, “*filan-filankəs*” kimi ifadələr, yaxud açıq metaforalar dinləyicinin iştirakını tələb edir ki, konkret bir anlaşma formalaşsın. Dinləyici nəyisə düzgün anlamayıbsa və ya çaşqın görünürsə, danışan fikrini yenidən ifadə edir, başqa sözlə, lazım gələrsə, öz əvvəlki cümləsini yenidən qurur və ya onu daha dəqiq halda formalaşdırır. Bu, əslində, bir növ *yerində semantik uyğunlaşdırma*dır. Herber Klarkın ortaq zəmin (common ground) konsepsiyası ilə desək, ünsiyyət aparən tərəflər mesajın doğru anlaşılmasını təmin etmək üçün ortaq biliyə əsaslanırlar və bu, bəzən terminlərin birgə “yenidən tərfi”ni və ya əlavə izahını zəruri edir. Məsələn, biri ilə söhbətdə yeni bir termin işlətdikdə qarşımızdakının üzündə anlaşılmazlıq görsək, tez onun izahını veririk, bu, danışanın öz sözünün mənasını dərhal praqmatik yolla düzəltməsi deməkdir. Bu prosesdə onlar dilin daxili çevikliyindən istifadə edirlər. Hər bir tərif kommunikativ məqsəddə uyğunlaşdırılmaq üçün müəyyən qədər dəyişdirilə bilər, yetər ki, tərəflər bu düzəlişi qəbul etmiş olsunlar”.

Kontekstdəki semantik çeviklik özünü polisemiya və kontekstə bağlı mənalardan seçilməsi, praqmatik zənginləşdirmə və implikatura ilə mənanın artırılması, linqvistik forma ilə illokutiv funksiya arasındakı fərqi yaratdığı imkanlar, həmçinin interaktiv mənalandırma kimi cəhətlərdə büruzə verir. Sözlər mənalara potensialına malikdir, onlar yeganə sabit bir mənaya deyil; hər hansı bir nitq aktında reallaşan konkret məna isə həmin potensialdan kontekstin istiqamətləndirilməsi ilə seçilir [11]. Bu baxış dili sərt bir kodlar sistemi kimi görməkdənsə, onu danışanın və dinləyicinin yaradıcılıqla istifadə etdiyi çevik resurslar toplusu kimi dəyərləndirir.

Söz mənasının çevikliyi prinsiplərini nümayiş etdirmək üçün bir sıra nümunəvi situasiyalara baxaq. Bu misallar həm gündəlik danışığıdan, həm də daha rəsmi nitq aktlarından götürmüşdür. Hər bir nümunə yuxarıda müzakirə olunan mənanın tənzimlənməsi və ya kontekstual şərh mexanizmlərinin konkret təcəssümünü göstərir.

Söz mənasının çevikliyinə dair prinsipləri izah etmək məqsədilə bir nümunəni nəzərdən keçirək: dolayı xahiş – “ayağımın üstündəsiniz”. Təsəvvür edək ki, dolu metro vaqonunda Günel adlı sərnişin yanındakı tanımadığı şəxsə deyir: “*Ayağımın üstündəsiniz*”. Zahirə məna baxımından bu, bir vəziyyəti təsvir edən cümlədir [11]. Semantik olaraq tamamilə sadə bir məlumat verir: müraciət edilən şəxs Günelin ayağının üstündə dayanıb. Lakin *praqmatik niyyət* aydın şəkildə bundan ibarətdir ki, Günel həmin şəxsdən ayağını çəkməsini istəyir. Günel bu sözlərlə onu itələmədən və ya kobud formada “Ayağımı çək!” demədən, nəzakətli, dolayı yolla narazılığını ifadə edir və qarşı tərəfdən hərəkət gözləyir. Əgər həmin şəxs ünsiyyət qaydalarına bələddirsə, bu cümləni sadəcə xəbər kimi qəbul etməyəcək, bir növ şikayət və xahiş kimi anlayacaq, dərhal ayağını götürəcək. Beləliklə, Günelin sözlərinin mənası *implicit* şəkildə genişlənmiş olur: sözün zahirə təsvirindən kənarda, onlar eyni zamanda dolayı bir göstəriş

daşıyır. Qeyd etmək vacibdir ki, konteksti dəyişdirsək, eyni cümlənin qüvvəsi də dəyişə bilər. Məsələn, əgər bu söz eyni formada bir teatr məşqi zamanı deyilsə, aktyor-danışan rolun mətnini ifadə edir və tərəf-müqabili onu ciddiylə alıb ayağını çəkməyəcək, çünki kontekst bunun real xahiş olmadığını göstərir. Bu misal *illokutiv çeviklik* praktikada necə işlədiyini göstərir, zahirən bildirilmiş olan sözlər uyğun şəraitdə xahiş kimi çıxış edə bilər [13].

Nəticə

Nitq aktlarında söz mənasının çevikliyini araşdırarkən görürük ki, dildə məna mahiyyət etibarilə uyğun və kontekstə həssas xarakterdədir. Sözlər vəziyyətdən vəziyyətə eyni qəlib mənalara daşıyan sabit vahidlər deyillər; əksinə, onların mənalara istifadədə, pragmatik amillərin təsiri ilə yaranır. Bu təhlilin gedişində bir sıra əsas məqamlar üzə çıxdı:

– Kontekst təkcə şərhə təsir edən əlavə amil deyil, çox halda məhz mənanı *müəyyən edən* amildir. Həm polisemiya hallarının həllində, həm də implikatura kimi dolayı mənalara çıxarılmasında kontekstual məlumat (fiziki mühit, əvvəlki diskurs, sosial münasibətlər və s.) hansı interpretasiyanın məqbul olduğunu təyin edir.

– *Devlən sözlərin məzmunu ilə hansı nitq aktının yerinə yetirilməsində fərqlilik var.* Eyni sözlər müxtəlif nitq aktlarını ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər. Danışanlar bu imkandan nəzakətlik, yumor və ya incə məna oyatmaq üçün bəhrələnilirlər. Deməli, dil mənasını izah etməyə çalışan hər hansı nəzəriyyə bu illokutiv qatı, yəni məzmunundan kənara çıxan pragmatik məna qatını nəzərə almalıdır.

– Sözlər çox vaxt danışanın niyyətini tam ifadə etmir, dinləyicilər onların mənalara zənginləşdirməli və ya tənzimləməlidir. Bu natamamlıq dilin xüsusiyyətidir və ünsiyyətdə qısalığa, səmərəliliyə xidmət edir.

– Söz mənasının çevikliyini qəbul etmək bir çox sahələr üçün önəmlidir. Dilçilik və dil fəlsəfəsində bu, semantika ilə pragmatika arasındakı interfeysin əhəmiyyətini göstərir. Kompüter dilçiliyi və süni intellekt sahəsində (məsələn, mətnin avtomatik anlaşılması, səsli köməkçilər) insanın kontekst əsasında mənanı təyin etmə bacarığını təqlid etmək böyük bir problemdir: uğurlu kommunikativ AI qurmaq üçün mütləq kontekst və nitq aktlarını nəzərə alan mexanizmlərə ehtiyac vardır.

Elmi Yenilik. Məqalənin elmi yeniliyi nitq aktlarında söz məzmununun dəyişkənliyi fenomeninə ilk dəfə kompleks yanaşma sərgiləməsində özünü göstərir. Tədqiqat, ənənəvi semantik yanaşmaları pragmatik analiz üsulları ilə birləşdirərək, söz mənalara kontekst daxilində necə dinamik dəyişə biləcəyini ortaya qoyur. Məqalədə işlənmiş metodologiya, nitq aktlarının struktur və məzmun xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, sözün leksik mənasının ünsiyyət şəraitindəki variasiyasını incələməyə imkan verir. Bu cür yanaşma Azərbaycan dilçiliyində pragmatik təhlil sahəsinə yeni nəzəri töhfə verərək, nitq aktlarında məna dəyişkənliyi mövzusunda mövcud boşluqları doldurur. Məqalədə əldə olunan nəticələr göstərir ki, sözlərin mənası yalnız lüğəvi izahlarla məhdudlaşmır və nitq aktının məqsədi və konteksti ilə sıx şəkildə müəyyən olunur. Beləliklə, aparılan tədqiqat dilin məna təbəqəsinin öyrənilməsində innovativ bir istiqamətə işarə edərək, pragmatik-semantik təhlil üçün yeni bir baxış bucağı təqdim edir.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Bu araşdırmanın nəticələri nitq analizi və ünsiyyət praktikası sahəsində əhəmiyyətli tətbiq imkanlarına malikdir. Məqalədə müəyyən edilmiş məna dəyişkənliyi qanunauyğunluqları dil tədrisində şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə oluna bilər, çünki bu araşdırmalar eyni sözün müxtəlif ünsiyyət vəziyyətlərində fərqli məna daşdığını nümayiş etdirir. Nitqin pragmatik təhlili sahəsində bu yeniliklər nitq robotları və səsli köməkçilər kimi süni intellekt sistemlərinin insan dilini daha dəqiq anlaması üçün mühüm bir baza təmin edir. Araşdırmanın ortaya qoyduğu prinsiplər nitq texnologiyalarında kontekstə həssas alqoritmlərin yaradılmasına töhfə verərək, maşın tərcüməsi və danışiq interfeyslərində yanlış anlama riskini azalda bilər. Bununla yanaşı, tədqiqat dilçilər və kommunikasiya mütəxəssisləri üçün də faydalıdır, belə ki, müxtəlif nitq aktlarında meydana çıxan məna çalarlarını öncədən proqnozlaşdırmağa imkan verən bir model təqdim edir. Beləliklə,

məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti geniş spektrli olub, həm təhsil mühitində, həm də müasir texnoloji tətbiqlərdə dilin daha dərinlən anlaşılməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, N. *Praqmatika* / N.Əliyeva, – Bakı: Optimist MMC, – 2025, – 304 s.
2. Austin, J.L. *How to Do Things with Words* / J.L.Austin, – Oxford, UK: Clarendon Press. –1962.
3. Clark, H.H. Responding to indirect speech acts. *Cognitive Psychology*, 11(4), 430-477. – 1979. [https://doi.org/10.1016/0010-0285\(79\)90020-3](https://doi.org/10.1016/0010-0285(79)90020-3)
4. Grice, H.P. Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Speech Acts (Syntax and Semantics, Vol. 3)* (pp. 41-58). – New York: Academic Press. –1975.
5. Ludlow, P. *Living Words: Meaning Underdetermination and the Dynamic Lexicon* / P.Ludlow, – Oxford, UK: Oxford University Press. – 2014.
6. Németh T., E., & Bibok, K. (Eds.). *Pragmatics and the Flexibility of Word Meaning*. – Amsterdam: Elsevier. – 2001.
7. Pustejovsky, J. *The Generative Lexicon* / J.Pustejovsky, – Cambridge, MA: MIT Press. – 1995.
8. Searle, J.R. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts* / J.R.Searle, – Cambridge, UK: Cambridge University Press. – 1979.
9. <https://plato.stanford.edu/entries/speech-acts/#:~:text=utterance,sentence%20within%20a%20language%20are>
10. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2015/entries/word-meaning/#:~:text=human%20mind%20of%20these%20readings%20as%20follows>
11. <https://plato.stanford.edu>
12. https://www.academia.edu/16847012/Pragmatics_and_word_meaning#:~:text=speaker%20and%20listener%2C%20but%20also,Daejin%20et

N.V.Seyidova

Flexibility of Word Meaning in Speech Acts: A Pragmatic Analysis

Summary

The meanings of words in natural language are not static; they exhibit considerable flexibility depending on context and usage. This paper analyses how word meanings can shift or extend during actual language use, particularly through speech acts. Drawing on pragmatics and speech act theory, we explore the difference between the literal (locutionary) meaning of a word and its communicated (illocutionary) force. It demonstrates that the impact of a speaker's words often goes beyond their dictionary definitions. We review key theoretical perspectives, from Austin's performative utterances and Grice's implicature to contemporary views on lexical pragmatics, to establish a framework for understanding semantic flexibility. We then present core analyses of how context shapes meaning, including cases of polysemy resolution, pragmatic enrichment and modulation of meaning in conversational interaction. Several case studies illustrate these principles, such as how indirect requests ('Can you pass the salt?') rely on contextual cues to convey an action beyond the literal question, and how words such as 'bank' or 'university' can denote different concepts depending on situational knowledge. In conclusion, we emphasise that an adequate theory of meaning must integrate pragmatic context, recognising that linguistic meaning is dynamically negotiated in use rather than being a drawback. This flexibility of word meaning is a powerful feature of language that leads to creativity and efficient communication.

Keywords: *speech act theory, pragmatics, semantic flexibility, contextual meaning, illocutionary force, polysemy*

Н.В.Сейдова

Гибкость значений слов в речевых актах: прагматический анализ

Резюме

Значения слов в естественном языке не являются статичными. Они проявляют значительную гибкость в зависимости от контекста и употребления. В данной статье анализируется, как

значения слов могут смещаться или расширяться в процессе реального употребления языка, в частности, посредством речевых актов. Опираясь на прагматику и теорию речевых актов, мы исследуем разницу между буквальным (локутивным) значением слова и его коммуникативной (иллокутивной) силой. В работе демонстрируется, что воздействие слов говорящего часто выходит за рамки их словарных определений.

Мы рассматриваем ключевые теоретические подходы, начиная с перформативных высказываний Остина и имплицатур Грайса и заканчивая современными взглядами на лексическую прагматику, с целью формирования основы для понимания семантической гибкости. Затем рассматривается, как контекст формирует значение на примерах разрешения полисемии, прагматического обогащения и модуляции значения в ходе разговорного взаимодействия. Например, косвенные просьбы ("Не могли бы вы передать соль?") опираются на контекстные подсказки, чтобы побудить к действию, не выраженному напрямую в самом вопросе. Кроме того, такие слова, как "банк" или "университет", могут обозначать различные понятия в зависимости от ситуативного контекста.

В заключение мы подчеркиваем, что адекватная теория значения должна интегрировать прагматический контекст. Такая теория также должна признавать, что лингвистическое значение динамично формируется в процессе употребления и не является недостатком языка. Эта гибкость значений слов является важным свойством языка, которое способствует творчеству и эффективной коммуникации.

Ключевые слова: теория речевых актов, прагматика, семантическая гибкость, контекстуальное значение, иллокутивная сила, полисемия

Rəyçi: prof. A.Y.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 21.10.2025